

ՏԱՐՈՆ ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ

Բանասիրական գիտ. թեկնածու, դոցենտ, ՎՊՀ

**ԳՐԱՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՌԻՍԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ
ԵՒ ԹԻՖԼԻՍԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԳՈՎԱԶԴԻ
ԱՌԱՆՁՆԱՅԻՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ (1865–1905 ԹԹ.)**

1865 թ. ապրիլի 6-ին Ռուսական կայսրությունում ընդունվեցին «Գրաքննության եւ տպագրության ժամանակավոր կանոնները», որոնք խթանեցին գրահրատարակչական ոլորտի՝ մասնավորապես պարբերական մամուլի եւ գրքերի տպագրության զարգացման գործընթացը։ Օրենսդրական բարեփոխումների շնորհիվ որոշ չափով ազատականացվեց գրահրատարակչական ոլորտը, որի շնորհիվ քանակական եւ որակական զարգացում ապրեց նաեւ մատենագիտական գովազդը։ Սակայն ընդունված օրենքով ամրագրված էին բազմաթիվ սահմանափակումներ, լրացուցիչ շրջաբերականների միջոցով տարեցտարի ավելանում էին տնտեսական ու կազմակերպական բնույթի արհեստական բազմազան արգելքներ, ոլորտի վերահսկման համար զանազան զսպաշապիկներ էին մշակվում, որոնց անմիջական կիրառողը ներքին գործերի նախարարության ենթակայության տակ գտնվող գրաքննական մարմիններն էին։

Մատենագիտական գովազդը զտվում էր վարչարարական տարբեր գործիքակազմերի միջոցով. մինչեւ գրքի վաճառքը ստեղծագործությունն անցնում էր ընդհանուր գրաքննություն, ստանում էր տպագրության թույլտվություն եւ դրանից հետո միայն դրվում վաճառքի։ Առանձին ուշադրության կենտրոնում էին արտասահմանյան հրատարակությունները, որոնց գրաքննողներին հանձնարարված էր խստությամբ հետեւել գրքերի եւ պարբերական մամուլի բովանդակությանը, ուշադրություն դարձնել «հեղինակի մտադրությանն ու ոգուն, ստեղծագործության նպատակին, իսկ արտահայտությունները չընկալել նեղ իմաստով»¹։

Մեր հոգվածի նպատակն է ներկայացնել մատենագիտական գովազդի զարգացման վրա գրաքննության ազդեցության հնարավոր ձեւերը,

¹ Վրաստանի ազգային արխիվ (այսուհետ՝ ՎԱԱ), ֆ. 480, ց. 1, գ. 182, թ. 3։

իսկ խնդիրն է պարզել այն գործոնները, որոնցով պայմանավորված էր թիֆլիսահայ մատենագիտական գովազդի զարգացումը:

Գրաֆնությունն ու պարբերական մամուլի մատենագիտական գովազդը Ռուսական կայսրությունում

Ռուսական կայսրության տարբեր նահանգներում գրատպության կանոնները եւ գրաքննական մարմինների գործունեության կարգավորումը միանման չէին, քանի որ նույնիսկ «առավել մանրամասն օրենսդրական դրույթներով անհնար էր նախատեսել բոլոր այն դեպքերը, որոնք կարող էին հանդիպել գործնականում»²: Հետեւանք այն էր, որ գրաքննական տարբերություններն արտահայտվում էին իրավական պահանջների դրույթներով, գրաքննողների գործունեության ծանրաբեռնվածությամբ ու գաղափարական մոտեցումներով: Այս գործոններով էլ պայմանավորված՝ ձեւավորվում էր գրաքննության գործառույթների շրջանակը:

Որոշ դեպքերում գրաքննության եւ մատենագիտական գովազդի գործիքակազմի պահանջները համընկնում էին: Այսպես՝ օրենքով սահմանվում էր, որ բոլոր գրավաճառանոցները պետք է ունենային իրենց գրացուցակները³: Այս պահանջը մի կողմից հստակեցնում էր վերահսկողների գործունեության ուղենիշը, եւ գրացուցակի առկայությամբ հաստատվում էր վաճառվող ապրանքատեսակի օրինականությունը, մյուս կողմից՝ գրացուցակը գրքի գովազդի տարածման լավագույն միջոցներից մեկն էր:

Հավասարեցված էին պարբերականների հրատարակիչների, գրավաճառանոցների ու գովազդային գործակալությունների՝ հայտարարություններ տպագրելու ֆինանսական պարտավորությունները. հինգ ռուբլուց ավելի գործարքների դեպքում բոլորը պետք է վճարեին դրոշմանիշային հարկ⁴:

Մատենագիտական գովազդը որոշ դեպքերում հնարավորություն էր տալիս բացահայտելու այն բացթողումները, որոնք առաջանում էին

² Н. Г. ПАТРУШЕВА, Цензурное ведомство в государственной системе Российской империи во второй половине XIX — начале XX века, СПб, 2013, с. 27.

³ «Полное собрание законов Российской империи» (այսուհետ՝ ПСЗРИ), 2-е собрание (1825—1881), т. 3 (1828), №1979.

⁴ Ռուսաստանի պետական պատմական արխիվ (այսուհետ՝ ՌՊՊԱ), ֆ. 776, ց. 20, գ. 435, թ. 37:

գրաքննողների անուշադրության, ինչպես նաև գիրք արտադրողների կանխամտածված կամ չգիտակցված գործողությունների հետեւանքով: Այսպես՝ ի տարբերություն Սանկտ Պետերբուրգի եւ Մոսկվայի՝ առանց նախնական գրաքննության հրատարակվող մեծածավալ գրքերի⁵, գիտական ու կրթական հաստատությունների հրատարակությունների եւ հաստատված գրավի դիմաց հրատարակվող պարբերականների՝ մյուս բոլոր տեղերում գրահրատարակչական արտադրանքի համար պահպանվում էր նախնական գրաքննությունը⁶: Սակայն առանց նախնական գրաքննության պետական կամ մասնավոր միջոցներով լույս տեսած գրքերի օրինակները տպագրվելուց հետո յոթն օրվա ընթացքում պետք է ներկայացվեին գրաքննական հանձնախումբ: Ինչպես վկայում են արխիվային գործերը, այստեղ նույնպես երբեմն առաջանում էին խնդիրներ: Օրինակ՝ Վ. Կասպերովի «Ցորենի գները ժամանակակից միջազգային շուկայում» գրքի մասին գրաքննական մարմինը տեղեկանում է այն ժամանակ, երբ Առևտրի եւ մանուֆակտուրայի բաժանմունքի պաշտոնյաներից մեկը դիմում է գրաքննական հանձնախումբ՝ այդ գրքի վաճառքի մասին հայտարարություն տպագրելու թույլտվություն ստանալու համար⁷:

Գրաքննողները մշտապես զգուշություն էին ցուցաբերում մատենագիտական գովազդների տպագրության թույլտվության հարցում, եւ եթե որեւէ գրքի հրատարակման եւ վաճառքի թույլտվության մասին կասկածներ էին ունենում, ապա արգելում էին նաև տվյալ գրքի գովազդի տպագրությունը պարբերականներում: Օրինակ՝ 1894 թ. հրատարակիչ Ֆ. Պավլենկովը դիմում է Մամուլի գործերով գլխավոր վարչության՝ բողոքելով, որ Մոսկվայի գրաքննական հանձնախումբն անհիմն ձեռով արգելել է տպագրել իր հրատարակած երկու գրքերի հայտարարությունները⁸: Հրատարակչին պատասխանում են, որ գրաքննողը տեղեկացված չի եղել գրքերի հրատարակման փաստի մասին, եւ նրա մերժումը հակաօրինական չէ⁹:

Եթե մայրաքաղաքներում գրքերի հրատարակիչները կարող էին դատական պատասխանատվության ենթարկվել արգելված թեմատիկայով աշխատությունները տպագրելու եւ տարածելու համար, ապա

⁵ Հեղինակային ստեղծագործությունների դեպքում ոչ պակաս, քան 10 տպագիր մամուլը, թարգմանական գրականության դեպքում՝ 20 տպագիր մամուլը:

⁶ ПСЗРІ, 2-е собрание, т. 40 (1865), №41988.

⁷ ՌՊՊԱ, ֆ. 776, ց. 20, գ. 1490, թ. 1 շրջ.:

⁸ ՌՊՊԱ, ֆ. 776, ց. 20, գ. 1251, թ. 65:

⁹ ՌՊՊԱ, ֆ. 776, ց. 20, գ. 1251, թ. 85:

գավառներում գրքերի հրատարակությունը հնարավոր էր նախնական գրաքննությունն անցնելուց հետո¹⁰։ Առաջին դեպքում տպագրման պայմանները որքան պարզեցված, այնքան վտանգավոր էին. մեծ էր ներդրած գումարը կորցնելու վտանգը, քանի որ ողջ տպաքանակը, հնարավոր է, առգրավվեր։ Երկրորդ դեպքում տպագրությունն ու վաճառքը պայմանավորված էին գրաքննիչների չափազանց խիստ վերահսկողությունից, որոշ դեպքերում կախված էին նրանց քմահաճույքից, կասկածամտությունից կամ էլ օրենքը սխալ մեկնաբանելուց։ Եւ քանի որ գրահրատարակչական արտադրանքի նկատմամբ կար զգուշավոր մոտեցում, ուստի մատենագիտական գովազդի պատճառով գովազդային գործունեությունը կարող էր հանդիպել պատենշների։

Այսպես՝ մինչեւ 20-րդ դարասկիզբ գիրքի՝ որպես խրախուսական նվերի մշակույթը կիրառում էին ինչպես պարբերականների հրատարակիչները, այնպես էլ ծխախոտ, քաղցրավենիք արտադրողները։ Օրինակ՝ «Ս. Վասիլեւ» ընկերության շոկոլադի գործարանը, ցանկանալով ընդլայնել իր արտադրությունը, որոշել էր կիրառել «Սիու եւ Կ.», Աբրիկոսովի գործարանների փորձը. գնորդներին նվիրում էին հեքիաթների, առակների, ասացվածքների գրքույկներ։ Ունենալով առեւտրային նպատակ, միեւնույն ժամանակ ցանկանալով օգտակար լինել երեխաներին կրթադաստիարակչական ու լուսավորական հարցերում՝ «Ս. Վասիլեւ» ընկերությունը ձեռնարկում է «Շոկոլադե գրադարան» անունով ապրանքատեսակի ստեղծումը։

Պարզեւավճարային յուրաքանչյուր գրքի տպագրության համար գրաքննական մարմինն առանձին-առանձին էր տալիս թույլտվությունը, սակայն երբ 39 տարբեր անուն գրքերից յուրաքանչյուրը տպագրվում է 5000 օրինակով, եւ մնում է տպագրել ընդամենը 40-րդ գիրքը, Մամուլի գործերով գլխավոր վարչությունը հայտը մերժում է, եւ փաստացի շոկոլադի գործարանատերը մեծ վնաս է կրում¹¹։

Այս կապակցությամբ Մամուլի գործերով գլխավոր վարչությունից հայտնում են, որ կառավարությունն անհամատեղելի է համարում գրքերի ու այլ ապրանքատեսակների միասնական վաճառքը, քանի որ գրանց արտադրական եւ առեւտրային գործընթացը տարբեր ձեւերով են կարգավորվում։ Բացի այդ՝ 1894 թ. ներքին գործերի նախարարի հրամանով

¹⁰ ПСЗРИ, 2-е собрание, т. 40 (1865), №41988.

¹¹ ՌՊՊԱ, ֆ. 776, ց. 20, գ. 1494, թ. 5։

գրավաճառանոցներին արգելվել է մատենագիտական հայտարարություններ տպագրել գրքերի՝ որպես խրախուսական նվերների տրամադրման մասին¹²։ Նկատենք նաեւ, որ մերժման պատճառներից մեկը սպառողներին է. Տոլստոյի ստեղծագործությունների ընծայումն էր։ Մամուլի գործերով զլխավոր վարչությունում կարծում էին, որ գրական գործերի նման տարածումը վտանգավոր է եւ վնասակար¹³։

Պարբերական մամուլի համար ավելի խիստ պայմաններ էին սահմանված։ Թե՛ նախնական գրաքննությունը եւ թե՛ առանց նախնական գրաքննության լույս տեսնող լրագրերն ու ամսագրերը կարող էին ենթարկվել վարչական պատժամիջոցների՝ նախազգուշացում, տպագրման դադարեցում մինչեւ վեց ամիս ժամկետով, հրատարակչական իրավունքի, հատավաճառի, գովազդային հաղորդանյութերի տպագրման արգելքներ։

Օրենսդրական այս պահանջները նպաստում էին հրատարակիչների եւ խմբագիրների ինքնագրաքննության ձեւավորմանը, քանի որ նրանք պատասխանատվություն էին կրում ոչ միայն պարբերականների տեղեկատվական, վերլուծական, գեղարվեստական, այլ նաեւ գովազդային բաժինների համար։ Այդ պատասխանատվությունը կրում էին նաեւ գրաքննողները եւ ոստիկանությունը։

Ռուսական կայսրության օրենսդրության համաձայն՝ պարբերական մամուլում տպագրվող բոլոր հայտարարությունների թույլտվությունը տալիս էր ոստիկանությունը, որը նաեւ վերահսկում էր ազդագրերի, գովազդային գնացուցակների բովանդակությունը։ Բացառություն էին կազմում հոգեւոր, առողջապահական ոլորտների (այդ թվում՝ գրքերի) մատենագիտական հայտարարությունները, որոնց տպագրման թույլտվություն տալու իրավունքը պատկանում էր, համապատասխանաբար, կրոնական իշխանություններին, բժշկական վարչությանը եւ գրաքննական հանձնախմբին¹⁴։ Գրաքննությունից ազատված էին միայն կենցաղային բնույթի մասնավոր հայտարարությունները¹⁵։ Գրքի եւ գրահրատարակչական արտադրանքի գովազդի տարածման միջոցով պայմանավորված՝ կար նաեւ վերահսկողական պարտականությունների բաժանում։

¹² ՌՊՊԱ, ֆ. 776, ց. 20, գ. 1494, թ. 10։

¹³ ՌՊՊԱ, ֆ. 776, ց. 12, 1881 թ., գ. 52բ, թ. 103։

¹⁴ ՎԱԱ, ֆ. 480, ց. 1, գ. 665, թ. 2։

¹⁵ ՌՊՊԱ, ֆ. 776, ց. 20, գ. 435, թ. 37։

Գրավաճառները գրաքննչական հանձնախմբի թույլտվությամբ կարող էին գովազդել եւ վաճառել հայրենական արտադրության բոլոր այն գրքերը, որոնք գրանցված չէին արգելվածների ցուցակում, իսկ փողոցային առեւտրով զբաղվողներին գիրք վաճառելու եւ բանավոր գովազդի իրավունքը տալիս էր տեղի ոստիկանապետը:

Մատենագիտական գովազդը մայրաքաղաքների պարբերականներում կրկին առանձնահատկություն ուներ, այն չէր ենթարկվում նախնական գրաքննության եւ տպագրվում էր խմբագրի պատասխանատվությամբ¹⁶:

Պետք է նշենք, որ գրաքննության դերը չէր սահմանափակվում միայն վերահսկողական, կառավարման ու պատժիչ գործառնություններով: Բավականին խիստ քննության էր ենթարկվում նաեւ տարփալից բնույթի գրականությունը: Օրինակ՝ Ջ. Բոկաչչոյի «Դեկամերոն»-ը համարվում էր ծայրահեղ անբարոյական բովանդակություն ունեցող ստեղծագործություն, եւ ամեն նոր հրատարակման համար որոշակի արգելքներ էին ստեղծվում, չնայած վեպի ամբողջական տարբերակի հրատարակման թույլտվությունը տրվել էր դեռեւս 1869 թ.: Իսկ 1905 թ. փետրվարին՝ գրքի՝ լեհերեն հրատարակումը թույլ տալու ժամանակ, Մամուլի գործերով գլխավոր վարչությունն արձանագրում է, որ փոքրածավալ գրքերը եւ պարբերական մամուլն այնքան բացեիբաց են խոսում սեռական գործողությունների մասին, որ «Դեկամերոն»-ի հրատարակման թույլտվությունն անիմաստ է դարձնել քննության առարկա¹⁷:

Խիստ վերաբերմունք կար նաեւ բժշկագիտական նյութերի նկատմամբ: Համարելով, որ գրքերի գալթակղիչ վերնագրերը՝ որպես ազդագրեր, կարող են վնասակար ազդեցություն թողնել հանրային գիտակցության վրա՝ գրաքննական մարմիններն առաջարկում էին փոխել աշխատությունների վերնագրերը: Օրինակ՝ Ի. Տարկովսկու «Կանանց սեռական զգացմունքների խեղաթյուրումը» կամ Պ. Կովալենսկու «Սեռական ամբողջությունը եւ այլ սեռական շեղումները ու դրանց բուժումը» գիտական մենագրությունները, ըստ գրաքննիչների, գալթակղության եւ զգացմունքների խեղաթյուրման պատճառ կարող էին դառնալ մանավանդ երիտասարդների շրջանում¹⁸:

¹⁶ ՌՊՊԱ, ֆ. 776, ց. 3, գ. 745, թ. 5:

¹⁷ ՌՊՊԱ, ֆ. 776, ց. 21, մ. 1, գ. 782, թ. 5:

¹⁸ ՌՊՊԱ, ֆ. 776, ց. 20, գ. 1499, թ. 1-ի շրջ.:

Բավական խիստ վերահսկվում էր նաեւ կրոնական բովանդակութեամբ գրականությունը, իսկ գրահրատարակչական գործունեության ու մասնավորապես գովազդների տպագրության ժամանակ օրենքով արգելվում էր Հիսուս Քրիստոսի, Սբ. Աստվածածնի եւ սրբերի ու եկեղեցական սպասքի պատկերների տպագրությունը¹⁹:

Գրաֆնոսթյունը եւ մատենագիտական գովազդը թիֆլիսահայ պարբերական մամուլում

Թիֆլիսահայ պարբերական մամուլում մատենագիտական գովազդը մինչեւ 1880-ական թվականները քանակական առումով գերազանցում էր այլ ապրանքատեսակների գովազդների ու ծառայությունների հատարարությունների թվին, սակայն այդ հարաբերակցությունը հետագայում փոխվում է հօգուտ վերջինների: Բայց այդ փոփոխությունը տեղի էր ունենում ոչ թե մատենագիտական գովազդների նվազման հաշվին, այլ մյուս ապրանքատեսակների ու ծառայությունների գովազդների ավելացման շնորհիվ, չնայած զուգահեռաբար ավելանում էին նաեւ գրքերի ու պարբերականների գովազդները:

Կովկասի գրաքննական հանձնախմբի վիճակագրական տվյալները փաստում են, որ առանձին ստեղծագործությունների քանակը եւ ծավալն ընդամենը վեց տարվա ընթացքում հնգապատկվել են: Այսպես՝ 1874 թ. քննվել է 65, իսկ 1880 թ.՝ 300 գիրք (այդ թվում նաեւ գրքույկ): Դրանցից ռուսաց եւ եւրոպական լեզուներով 75 աշխատություն՝ 1976 էջ ծավալով, վրացերեն 134 գիրք՝ 6529 էջ ծավալով, հայերեն 96 գիրք՝ 7325 էջ ծավալով, թաթարերեն 5 գիրք՝ 83 էջ ծավալով²⁰: Առանձին դիտարկվել են նաեւ թատերգությունները, որոնց թիվը նույնպես աճի միտում է ունեցել:

Բնականաբար, գրքերի քանակական աճին նպաստել է նաեւ նոր տպարանների եւ վիճագրատների (լիտոգրաֆիաների) հիմնադրումը: 1874 թ. եղել է 40 տպարան եւ վիճագրատուն, 1880 թ. դրանց թիվն ընդհանուր առմամբ հասել է 49-ի²¹:

¹⁹ З. М. МСЕРИАНЦ, Законы о печати (Настольная справочная книга), Москва, 1868, с. 20.

²⁰ ՌՊՊԱ, ֆ. 776, ց. 20, գ. 420, թ. 9-ի շրջ.:

²¹ ՌՊՊԱ, ֆ. 776, ց. 20, գ. 420, թ. 10:

Բացի այդ՝ 1874 թ. հայերեն եւ արեւելյան լեզուներով օտարերկրյա պարբերականների թիվը կազմել է 10, իսկ գրքերի թիվը՝ 782, որից հայերենը՝ 619 անուն: 1880 թ. դիտարկվել է 2444 էջ ծավալով 69 օրինակ վրացերեն հրատարակություն, այնինչ 1874 թ. եւ դրանից հետո օտարերկրյա տպագրության վրացերեն հրատարակություններ չեն եղել²²:

Վիճակագրական այս տվյալները մտահոգում էին ոլորտի պատասխանատուներին, քանի որ Կովկասի փոխարքայության հանրային կյանք էին ներթափանցում քաղաքական նոր հոսանքներ, տարբեր ազգերի մեջ վերածնվում էր ազգային ինքնության գաղափարը, ազգային լեզուներով հրատարակվող պարբերականներում արծարծվում էին քաղաքական ինքնուրույն միավոր դառնալու գաղափարները:

Առավել գործուն վերահսկման համար 1884 թ. Թիֆլիսում ստեղծվում է գրահրատարակչության եւ գրավաճառության տեսուչի պաշտոն, որը նույն թվականին վերահսկում է 104, իսկ 1902 թ.՝ 168 հաստատություն: Բացի օրինական հաստատություններից՝ Թիֆլիսում քիչ չէր նաեւ ապօրինի գրավաճառությամբ զբաղվողների թիվը²³:

Նկատելի է, որ գրահրատարակչական արտադրանքի գովազդային հաղորդակցության համակարգում բազմաթիվ շահագրգիռ անձինք կային, ինչը, սակայն, դժվարացնում էր գրաքննիչների աշխատանքը, մյուս կողմից՝ դրական ազդեցություն էր թողնում մատենագիտական գովազդի քանակական աճի վրա:

Թիֆլիսահայ պարբերական մամուլի գովազդի եւ գրաքննության ազդեցության հարաբերակցությունն ուներ հետեւյալ դրսեւորումները:

Ինչպես պետության ողջ տարածքում, այնպես էլ Այսրկովկասում մատենագիտական գովազդն ուներ վտանգի գործոն, ինչը պայմանավորված էր ոչ միայն գրաքննական մարմնի խիստ քաղաքականությամբ, այլ նաեւ բացթողումներով: Այսպես՝ որոշ դեպքերում գրաքննական մարմինները թույլտվություն էին տալիս որեւէ գրքի գովազդի տպագրության համար, իսկ հետո հատուկ շրջաբերականով արգելում էին տվյալ աշխատության գովազդի տպագրությունը: Օրինակ՝ 1888 թ. փետրվարի 9-ի №691 որոշմամբ՝ նահանգային լրագրերին եւ տեղական մասնավոր պարբերականներին արգելվում է տպագրել բժիշկ Ռեստուկի՝ Լայպցիգում հրատարակված եւ Ռուսաստանում վաճառքի չթույլատրված

²² ՌՊՊԱ, ֆ. 776, ց. 20, գ. 420, թ. 10-ի շրջ.:

²³ ՏճԱ ՌՊՊԱ, ֆ. 776, ց. 22, 1903 թ., գ. 101:

«Ինքնապահպանություն» աշխատության վաճառքի հայտարարությունը²⁴։ Տվյալ գրքի հայտարարությունը թիֆլիսահայ պարբերականներից տպագրում էր «Նոր-Դար»-ը։ Ըստ նախնական պայմանավորվածության՝ այն պետք է տպագրվեր 50 անգամ, սակայն ընդունված շրջաբերականի պատճառով տպագրվում է ընդամենը 3 անգամ²⁵։

Որոշ դեպքերում գրաքննական մարմինը ոչ միտումնավոր դուրս էր գալիս իր լիազորությունների շրջանակից եւ թույլտվություն էր տալիս այն արտադրանքի գովազդի տպագրման համար, որն օրենքով տրամադրելու էր այլ կառույց։ Այսպես՝ կրոնական գրքերի եւ կրոնական նյութեր ներառող օրացույցների տպագրությունը եւ գովազդը վերահսկում էր Հայ Առաքելական Եկեղեցին։ Օրինակ՝ էնֆիաճյանների տպարանում հրատարակված օրացույցի վերաբերյալ Կովկասի գրաքննական հանձնախումբ բողոք է ներկայացրել հայ հոգեւորականությունը։ Էջմիածնի սինոդն իր դժգոհությունը պատճառաբանում էր այն հանգամանքով, որ օրացույցի մեջ տպագրվում են տեղեկություններ եկեղեցական տոների մասին եւ եկեղեցական օրհներգեր, որոնց մեջ առկա էին տարատեսակ սխալներ, ինչը ենթադրում էր, որ թույլտվությունը պետք է տա հոգեւոր մարմինը։ Կովկասի գրաքննական հանձնախումբը համաձայնում է այս տեսակետին, եւ այդուհետ հոգեւոր բովանդակությամբ օրացույցների տպագրության թույլտվությունը շնորհվում է Էջմիածնից²⁶։ Ի դեպ, 1897 թ. Կովկասի կառավարչապետ Գր. Գուլիցինի կարգադրությամբ որոշվում է, որ Էջմիածնի բոլոր հրատարակությունները, «անգամ կրոնական բնույթի, պետք է քննության ենթարկվեն աշխարհիկ ցենզուրայի կողմից»²⁷։

Ինչպես մայրաքաղաքներում, Թիֆլիսում նույնպես մատենագիտական հայտարարությունները տեղեկատվության լրացուցիչ աղբյուր էին նոր կամ արտասահմանից բերված հրատարակությունների մասին։ Օրինակ՝ 1878 թ. ավագ գրաքննող Ս. Մելիք-Մեհրաբովը հայտնում է, որ իր գրաքննած «Մեղու Հայաստանի» լրագրի համարներից մեկում ներառված է գրավաճառ Զախար Գրիգորյանցի հայտարարությունը «Արեւելյան մամուլ» ամսագրի ստացման եւ դրան բաժանորդագրվելու վերաբերյալ։ Դրաքննողն զգուշացնում է, որ տվյալ ամսագիրը պետք է լավ

²⁴ Գրքի մեջ ներկայացվում էին տղամարդու ամուսնային բուժման տարբերակները։

²⁵ Տե՛ս «Նոր-Դար», Թիֆլիս, 1888, №7, 11, 15։

²⁶ ՎԱԱ, ֆ. 480, ց. 1, գ. 38, թ. 1–6։

²⁷ Վ. Մ. ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ, Հայ գրահրատարակչության պատմությունից, Երեւան, 1987, էջ 183։

քննել, քանի որ վնասակար ուղղություն ունի, եւ նոր միայն թույլատրել դրա տարածումը պետության սահմաններում²⁸:

Գրահրատարակչական ոլորտի եւ մատենագիտական գովազդի վերահսկումը բավական խստացավ Ալեքսանդր Երրորդի գահակալության տարիներին: Սակայն նկատենք, որ Կովկասի գրաքննական հանձնախմբում պետական քաղաքականության ջատագովներն ու տպագիր խոսքի վերահսկողներն իրենց պարտականություններում շատ ավելի կասկածամիտ ու պահանջկոտ էին, քան մայրաքաղաքների գրաքննիչ մարմիններում: Եւ պատահական չէ, որ Թիֆլիսահայ հրատարակիչներն ու հեղինակները, կանխազգալով, որ տեղական գրաքննողները մերժելու են իրենց աշխատության հրատարակության եւ հետագայում նաեւ գովազդի տպագրությունը, դիմում էին Սանկտ Պետերբուրգի՝ հայերեն ստեղծագործությունների հսկողությամբ զբաղվող գրաքննողներին, որոնք, չլինելով հատուկ գրաքննական վարչության կազմի մեջ, առանձնապես լավ էլ չէին տիրապետում գրաքննական կանոններին: Օրինակ՝ գրաքննող Ս. Մելիք-Մեհրաբովը դժգոհում էր, որ Սանկտ Պետերբուրգի գրաքննական հանձնախումբը թույլատրել է տպագրել Ա. Տեր-Հակովբյանի «Հայրենագիտություն տեղագրությունում եւ ընդհանուր աշխարհագրությունում» գրքույկը, Հ. Առաքելյանի «Ազգային սկզբունքները», որոնք տպագրվել էին Թիֆլիսում, իսկ վաճառքի հայտարարությունները տպագրվում էին Թիֆլիսահայ թերթերում: Գրաքննողը դժգոհում էր նաեւ, որ Սանկտ Պետերբուրգում առանց նախնական գրաքննության հրատարակվել է «Քնար Հայաստանի» երգերի ժողովածուն, որտեղ բազմաթիվ հայրենասիրական երգեր կան²⁹: Այս երգարանի գովազդը նույնպես պարբերաբար տպագրվում էր հայկական պարբերականներում:

Նման իրավիճակում մանրադիտակի տակ էին նաեւ գրավաճառներն ու տպարանները: Վրաստանի ազգային արխիվում պահպանված որոշ փաստաթղթեր վկայում են, որ հատկապես արտասահմանյան հրատարակությունների գովազդման առումով գրավաճառներն ու հրատարակիչները երբեմն անզգուշություն են ցուցաբերել, ինչի հետեւանքով ենթարկվել են տույժի եւ վարչատնտեսական պատժի: Օրինակ՝ առգրավվել են Վ. Շահվերդյանի լրագրային եւ գովազդային գործակալության

²⁸ ՎԱԱ, ֆ. 480, ց. 1, գ. 346, թ. 2–2-ի շրջ.:

²⁹ ՌՊՊԱ, ֆ. 776, ց. 20, գ. 614, թ. 41:

գրավաճառանոցի օտարալեզու գրքերը³⁰։ «Գուտենբերգ» տպարանում հրատարակված համանուն գրախանութի գրացուցակը 2400 օրինակով բռնագրավվում է այն հիմնավորմամբ, որ նրանում առկա են հայկական արգելված գրքերի անուններ»³¹։

Առանձին ուշադրության էին արժանանում հայկական գրահրատարակչական ընկերությունները, որոնց նույնիսկ արգելում էին հրատարակել ռուս գրողների ստեղծագործությունները։ Եւ նման դեպքերում «ընկերությունը կրում էր ոչ միայն բարոյական, այլեւ նյութական վնաս, գրաքննիչը մերժում էր ոչ թե ձեռագիր օրինակը, այլ շարվածքը»³²։

Ոլորտի արդյունավետ կառավարման համար Ոստիկանության բաժանմունքը Մամուլի գործերով գլխավոր վարչություն գրություն է ուղարկում առ այն, որ հայկական գրահրատարակչական ընկերությունների գործունեությունը վերահսկելու համար ցանկալի է, որ բոլոր կազմակերպություններն իրենց հայտարարությունները, հաշվետվություններն ու գրացուցակները տպագրեն ինչպես մայրենիով, այնպես եւ համապետական լեզվով՝ ռուսերեն³³։

Այսպիսով՝ մատենագիտական գովազդի զարգացումը Ռուսական կայսրությունում մեծ մասամբ պայմանավորված էր գրաքննական կանոնների պահանջներով եւ գրաքննողների գործելաոճով։ Սակայն եթե Սանկտ Պետերբուրգում եւ Մոսկվայում կազմակերպական, քաղաքական, բարոյական չափանիշներն էին որոշիչ գործոն դառնում մատենագիտական գովազդի բովանդակության եւ տարածման ձևի վրա, ապա Թիֆլիսահայ իրականության մեջ մատենագիտական գովազդն ու դրա վերահսկումը ունեին նաեւ վառ արտահայտված ազգային շեշտադրություն։

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются закономерности регулирования цензурной политики в области библиографической рекламы в Российской империи и особенности ее применения к армянским изданиям Тифлиса. По мнению автора,

³⁰ ՎԱԱ, ֆ. 480, ց. 1, գ. 761, թ. 1–6։

³¹ ՎԱԱ, ֆ. 480, ց. 2, գ. 412, թ. 1–3։

³² Վ. Մ. ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ, նշվ. աշխ. էջ 180։

³³ ՌՊՊԱ, ֆ. 776, ց. 20, գ. 1419, թ. 8։

развитие библиографической рекламы, в основном, зависело от требований цензурного устава и циркуляров, а также их интерпретирования цензорами. Если в Санкт-Петербурге и Москве решающими факторами, определяющими содержание и распространение библиографической рекламы, являлись организационные, политические и моральные нормы, принятые в обществе, то в тифлиско-армянской действительности контроль за содержанием и распространением библиографической рекламы имел явно выраженный национальный аспект.

SUMMARY

The article examines the patterns of regulation of censorship policy in the field of bibliographic advertising in the Russian Empire and the peculiarities of its application in the Armenian publications of Tiflis. According to the author, the development of bibliographic advertising mainly depended on the requirements of the censorship charter, as well as on its interpretation by censors. If in St. Petersburg and Moscow the decisive factors determining the content and distribution of bibliographic advertising were organizational, political and moral norms adopted in the society, then in the reality of Tiflis-Armenia, the control over the content and distribution of bibliographic advertising had a clearly expressed national aspect.

